

Якої еволюції зазнали настрої українського населення в ставленні до окупантів у роки Другої світової війни? Для чого нацисти проводили антиалкогольні кампанії? Який товар у роки війни став твердою валютою на «чорному ринку»?

Настрої населення

Ставлення українців до окупантів

У ряді випадків на початку нацистської окупації населення, яке пережило більшовицькі розкуркулювання, колективізацію, Голодомор, репресії, вітало війська Вермахту як «визволителів».

Нерідко зовнішнім атрибутом прихильного ставлення місцевих жителів до німецьких військ,

які вступали до українських міст і сіл, були церковні дзвони та квіти, інші форми вдячності, які продовжувались ще кілька місяців потому.

Настрої частини тогочасного суспільства, пов'язані з поразкою більшовизму та сподіваннями на кращі зміни, яскраво відображає бандерівський звіт із району Троянова на Житомирщині, у якому підсумовано, що місцеві жителі думають: нехай нарешті керує чорт, аби не більшовики. Тобто, через бажання вижити на співпрацю з німцями на початку окупації йшла значна частина населення, яке було переконане в можливості нормального співіснування з ними, а головним чинником такої позиції стали довоєнні

Вінничани в роки Другої світової війни. Світлина. Перша половина 1940-х рр.

сталінські репресії. Водночас значна частина суспільства займала нейтральну позицію або ж, як, здебільшого, колишні партійно-радянські активісти, які не змогли евакуюватися, вору. Негативне сприйняття приходу нацистів було в численній єврейській національній меншині регіону.

Прихильні настрої українського населення в ставленні до німецьких військ на початку окупації намагалося використати, приховуючи справжні колоніально-експлуатаційні плани, нацистське керівництво.

У перших вказівках Міністерству окупованих східних територій та райхскомісарам Гітлер проголосив гасло, що Німеччина перед народами Сходу повинна поставати як «визволитель», незалежно від того, що вона матиме на меті на цих землях. Першочергово такі заходи передбачали відновлення продовольчих галузей та промисловості. Це також стало однією з причин позиції німецької військової адміністрації щодо формування членами самостійницького руху та місцевими активістами допоміжних органів влади.

У вище згаданому бандерівському звіті з району Троянова зазначено, що єдиний інтерес місцевого населення — «отримати власну землю і працювати». Однак заборона на ліквідацію колгоспів, які трансформувалися в громадські господарства, введення трудової повинності, тотальна експлуатація, податковий тиск, репресії, зокрема, у зв'язку з проведенням мобілізаційних кампаній на роботи до Німеччини, розвіяли сподівання населення на зміни. А саме життя, у його фізичному значенні, перетворилося на умовність. Це засвідчували систематичні

масові страти євреїв, ромів, військовополонених, партійно-радянських активістів, українських націоналістів, інших суспільних груп.

Отже, через репресивну політику більшість населення змінила своє ставлення до нацистської окупаційної влади. Німецькі звіти, починаючи з 1942 р., фіксували постійне зростання негативних настроїв серед українців щодо райхсдойче. Їх виявом стало зростання різних форм пасивного та активного спротиву: від відмов виконувати окупаційні розпорядження до вступу до складу формувань руху опору.

Незначна частина місцевих жителів, які перебували на позиціях колабораціонізму, переважно працівники органів цивільного управління та карально-репресивної системи, продовжували сліпо підтримувати людиноненависницьку нацистську систему, яка виступала гарантією їхнього життя. Наприкінці 1943 — на початку 1944 рр. частина колаборантів евакуювалася разом із військами Вермахту, які відступали.

Для деякого з місцевих, які мали винятковий особистий досвід сталінських репресій, підтримка нацистської адміністрації зумовлювалася небажанням повернення більшовиків. Це, звісно, — безперспективна альтернатива для людини, яка опинилася «між молотом та ковадлом» гітлерівського й сталінського тоталітарних режимів. 26 березня 1943 р. до жандармерії Ружина добровільно з'явився Микола Касаткін, етнічний росіянин, житель с. Мала Чернявка Вчорайшенського (нині — у складі Ружинського) району і дав свідчення проти місцевого радянського партизанського руху, указавши на причетних до нього осіб, місця зберігання зброї, радіоапаратів, диверсійні

Екзумація жертв Вінницької трагедії. Світлина. Перша половина 1940-х рр.

плани партизанів. Мотивом таких дій М. Касаткіна стало небажання повернення комунізму, оскільки до війни його батька, мати та двох братів було заслано в Сибір, а він сам із 14 років був змушений працювати на шахтах Донбасу.

Роль чуток у формуванні настроїв населення

На настрої населення окупованих нацистами територій через поширення газет, листівок, чуток значно впливала радянська пропаганда. Найбільше німці відзначали вплив пропаганди «пошепки», тобто через поширення різних чуток.

Наприклад, особливо багато чуток восени 1942 р. розповсюдилося в районі Бердичева. Серед них те, що нібито згодом українці та поляки на руках носитимуть пов'язки з ідентифікаційними знаками, а після євреїв зганятимуть до таборів та розстріляють усіх поляків. В іншому випадку розголос про сильний голод у Німеччині призвів до значних ускладнень у мобілізації робочої сили, яку проводили окупанти.

Серед населення Бердичівського району також поширилися розмови, що, якщо згодом Гітлер переможе у війні, то вимагатиме від Сталіна звільнення німецьких військовополонених. Однак Сталін цього зробити не зможе, адже він їх уже знищив. Через це для помсти Гітлер знищить усіх «росіян», зокрема українців.

Вплив різних чуток був настільки значним, що деякі працівники шкіряного заводу Бердичева восени 1942 р. припинили роботу, аргументуючи це тим, що більше немає жодного сенсу працювати. У другій половині 1943 р. у бандерівських звітах констатовано, що жителі Бердичівщини «живуть з-дня-на-день і головним своїм завданням визнають продовжувати оце нужденне животіння».

Контрпропагандистські кампанії нацистів

Зі свого боку, навіть за умов тотальних антиукраїнських репресій, нацисти проводили контрпропагандистські кампанії. Для підтримання i серед місцевого населення антирадянських настроїв вони систематично апелювали до комуністичних злочинів довоєнного часу. Періодично i, жителям регіону нагадували про депортації, розстріли «ворогів народу» 1937—1938 рр., страти політичних в'язнів у червні—липні 1941 р.

До цього додалася й спекуляція навколо теми Голодомору 1932—1933 рр. В одній із листівок, розповсюдженій від імені єпископа Житомирського й Вінницького Григорія, наголошувалося:

«Скільки загинуло (українців. — Авт.) у Соловках та далекій Сибірі, скільки розстріляно та заморено голодом». У відозві до сільського населення округу від липня 1943 р. генеральний комісар Е. Лейзер підкреслював: «Восени 1932 року радянська влада відібрала від вас врожай, щоб загнати вас у колгоспи. Які були наслідки цього? Мільйони селян у 1933 році вмерли голодною смертю».

Нацистський антисемітський агітаційний плакат «Вінниця». 1943 р.

Найбільшою пропагандистською антирадянською акцією гітлерівців на території України стала ексгумація та перепоховання у травні—жовтні 1943 р. жертв вінницького НКВС 1937—1938 рр. Для частини населення Вінниччини наслідком цього, зокрема, стало те, що, в умовах тотальних нацистських репресій актуалізований у пам'яті недавній сталінський терор із наближенням Червоної армії та реальної перспективи відновлення комуністичної влади, поглиблювали відчуття безпорадності. Антирадянські кампанії нацистів містили яскраво виражену антиєврейську складову. І хоч, незважаючи на те, що, скажімо, уже до часу ексгумації жертв вінницької трагедії, гітлерівці знищили практично всіх євреїв регіону, вони й далі продовжували використовувати ідеї антисемітизму як дієву

силу, що мобілізувала народ проти більшовизму. Проте, вважаємо, що це було зумовлено расистськими теоріями нацистів та розповсюдженням стереотипної тези про «жидобільшовизм», а не антисемітизмом українців.

Іноді в сприйнятті населення гітлерівські репресії за своїм характером мало відрізнялися від попередніх сталінських. У Вінниці в другій половині 1943 р. під час ексгумації жертв сталінського терору частина місцевих жителів, щоправда, не без впливу комуністичної пропаганди, вважала, що віднайдені жертви були замордовані не більшовиками, а нацистами. Проте вже в контексті питання про відповідальну сторону — Сталіна чи Гітлера — у фізичному знищенні понад 10 тис. жителів Вінниччини не відкидало жодну зі сторін. Насправді, масові жертви гітлерівських розправ було поховано в інших місцях.

Аналогії між радянською та нацистською політикою

10 серпня 1942 р. Троянівське районне управління заборонило селянам збирати колоски на полях громадських господарств. У зверненні до сільських управлінь воно «категорично пропонувало» притягати винних до відповідальності «за законами військового часу». Вражаючи схожість із більшовицьким сумнозвісним «законом про п'ять колосків»... Та й радянські колгоспи в умовах нацистського режиму, під новою назвою отримали нове життя.

У свідомості місцевих українців у зв'язку з тяжким продовольчим становищем також проводилися прямі паралелі між голодом 1932—1933 рр. та можливим його повторенням за нацистської доби. Восени 1942 р. окупаційна адміністрація генерального округу «Житомир» повідомляла вищим нацистським інстанціям, що населення вказує на голодний рік 1932/33 та очікує те ж саме й цього року.

Проводили аналогії й між довоєнними радянськими депортаціями до Сибіру та нацистськими відправленнями на примусові роботи до Німеччини. Така думка під час зібрання привселюдно була озвучена жителем одного із сіл на Вінниччині. За розпорядженням гебітскомісара його було страчено.

Так, на території генерального округу «Житомир» яскраво виявилася особистісна людська драма та трагедія народів, які перебували під владою нацистського, а до того, як і опісля, — комуністичного тоталітарних режимів. Окрім вказаного, це також виразно ілюструє життя жителів Житковицького району Поліської області

Білорусі С. Ахрамович, яка в червні 1943 р. виявила бажання добровільно від'їхати до Німеччини. У довоєнний час батьків Софії було репресовано радянськими органами та відправлено до Сибіру, де мати згодом померла, доля ж батька не відома. С. Ахрамович, яка жила за межею бідності й не мала засобів до існування, силою обставин за власним бажанням була змушена написати заяву про від'їзд на роботу до Райху. Сумніватися в задоволенні її прохання не доводиться.

Як проміжний висновок про характер нацистського окупаційного режиму в регіоні наведемо слова Уласа Самчука. Проїжджаючи через Житомир та по-філософськи аналізуючи кризову ситуацію — як розруху міста, так і цивілізаційний занепад загалом, — він зазначив: «Європа вмирає не на Заході, вона вмирає в Житомирі».

Антиалкогольні кампанії

Причини заборони самогоніваріння

Серед заходів, які проводила на окупованих територіях СРСР у період Другої світової війни нацистська влада, були антиалкогольні кампанії, спрямовані на заборону виготовлення та розповсюдження горілки власного виробництва (самогону).

Заборона самогоніваріння спрямовували не на зниження вживання алкоголю населенням, а не суто практичні причини. Адже для виготовлення самогону здебільшого використовували основні сільськогосподарські культури: жито, ячмінь, гречку, просо тощо.

Тому з другої половини 1941 р. допоміжні органи управління та німецька адміністрація гебітскомісаріатів видавала систематичні накази про заборону виготовлення й поширення горілки власного виробництва. Мотивом такої ініціативи було не так бажання стабілізувати харчову ситуацію на місцях, як необхідність убезпечити від зриву німецькі продовольчі постачання. Усі ці процеси породили спекуляцію на «чорному ринку», вплинувши на повсякденне життя населення окупованих нацистами територій.

Форми покарання

Формами покарання за порушення антиалкогольних наказів були штрафи та ув'язнення. Сума штрафу та термін ув'язнення варіювалися на території різних адміністративно-територіальних

Нацистські війська на вулицях Житомира. Світлина. Перша половина 1940-х рр.

одиниць генерального округу «Житомир». Інформація про випадки таких покарань міститься в офіційній пресі. Одне із центральних видань регіону — житомирська газета «Голос Волині» ^{•*} повідомляла, що за самогоноваріння 6-тижневим ув'язненням було покарано жителів с Покостівка Житомирського району Б. Ясінського та А. Чайківського; аналогічний термін ув'язнення отримав мешканець с Дениші, «дезорганізатор праці й самогонщик» Людвиг Озерківський.

Відповідно до інформації газети «Коростишівські вісті», за самогоноваріння було оштрафовано на 1 тис. крб кожного мешканців с Харитонівка на Коростишівщині Сергій Смолярчук та Федір Мосієнко.

За виготовлення горілки, торгівлю нею, як і деякі інші «злочини» (продаж хліба, сала, таємний забій худоби, вироблення шкіри), до 4 місяців житомирської в'язниці було засуджено жителя району Горпину Міщенко, а її дочку — Нюсю — до 1 місяця Мамринського табору. Через порушення антиалкогольних обмежень до 2-х місяців ув'язнення було засуджено жителя с. Гуменники Коростишівського району Тимофія Зубченка.

Іноді кара могла набувати суворіших форм. Постанова Житомирського обласного управління «Про боротьбу з незаконною вигонкою горілки» від 20 жовтня 1941 р. за виготовлення самогону або наявність самогонних апаратів передбачала покарання у вигляді штрафу до 500 крб. чи тюремного ув'язнення на строк до 5 років. Під час повторного виявлення факту самогоноваріння поставала загроза знищення

будинку й подвір'я та конфіскації усього майна самогонщика.

На території Базарського району, відповідно до постанови райуправління від 23 грудня 1941 р., разом зі знищенням майна самогонщиків до відповідальності мали притягатися й старости сіл, на території яких виявлялись факти самогоноваріння.

В аналогічному наказі допоміжного управління при гебітскомісаріаті Лельчиці від 5 жовтня 1942 р. підкреслювалося, що особи, які займатимуться самогоноварінням, та власники самогонних апаратів будуть зазнавати смертної кари, а усе їхнє майно — конфіскації. Однак, щоправда, випадків таких жорстоких покарань за порушення антиалкогольних постанов у джерельній базі не виявлено.

Усі заходи німецької окупаційної адміністрації та допоміжних органів управління не змогли ліквідувати самогоноваріння як явища та торгівлі самогоном у регіоні. У доповіді 17 червня 1943 р. у Вінниці керівник головного відділу харчування та сільського господарства генерального округу «Житомир» зауважував, що повсюди виявляють таємні спирто-горілчані заводи, які використовують як сировину хлібне зерно.

Як сировину для самогоноваріння активно також використовували мелясу з місцевих цукрових заводів.

Зокрема, її постійну доставку для самогонщиків («самогонщики» як окрема нелегальна категорія працівників виробничо-торгової сфери)

Житомира та деяких прилеглих до міста сіл з Андрушівського цукрового заводу налагодили окремі особи індивідуально.

Самогон як тверда валюта

Самогон перетворився на тверду грошову одиницю «чорного ринку» й дозволяв отримувати немалі прибутки. Уявлення про ціну такої продукції дають свідчення міського голови Вінниці О. Севастьянова. За його словами, на початку 1943 р. на базарах міста самогон коштував 200 крб, а горілка — 250 крб (у наданих документах не вказано об'єм, який, очевидно, становив 0,5 л).

Самогон також дозволяв шляхом обміну отримати практично будь-які товари. Наприклад, його активний обмін на промислові товари проводився на базарі Мозиря. Таку ситуацію частково пояснює неофіційна зацікавленість у функціонуванні «чорного ринку» деяких представників німецької окупаційної адміністрації, які мали від заняття нелегальною комерцією натуральний зиск.

Нерідко пляшка горілки могла бути і як хабар німцям чи місцевим колаборантам із допоміжного управління для вирішення певного питання.

Відновлення роботи спиртових заводів

Водночас, практично припинивши (порівнянно з довоєнним часом) продаж алкогольної продукції та заборонивши самогоніваріння серед місцевого населення, окупаційні органи для забезпечення потреб німців в алкогольних напоях розпочали відновлення роботи радянських пивних та спиртових заводів, які серед промислових підприємств регіону відновлювали чи не першочергово.

Згодом для координації їх діяльності при генералкомісаріаті було утворено Житомирське об'єднання бродильної промисловості та напоїв. Уже до кінця 1941 р. німці відновили роботу

Житомирського горілчаного заводу, а в 1942 р. — ряд інших підприємств спиртової галузі генерального округу. Лише на заводі в Житомирі на добу виготовляли до 4 тис. л продукції.

Очевидно, що темпи виробництва постійно зростали, оскільки вже на початку березня 1942 р. горілчаний завод та броварня Житомира оголосили про прийом від населення скляної тари та корків.

Дефіцитний товар

Попри значні обсяги виробництва алкогольних напоїв, для місцевого населення горілка, як і пиво, були дефіцитом, що стало основним чинником широкого розповсюдження самогоніваріння.

Для отримання горілки необхідним був дозвіл окупаційних органів. Так, редакція житомирської газети «Голос Волині» зверталася до німецької влади з проханням надати для працівника редакції І. П. Бутовича з нагоди хрещення двох його синів «належну в такому випадку кількість горілки».

За спекулятивними цінами горілку можна було купити або обміняти на «чорному ринку».

Як зазначалося, практично вся продукція спиртової галузі регіону йшла на забезпечення потреб німців (як частин Вермахту, так і управлінців цивільної адміністрації). Іноді окупаційні органи допускали вживання алкоголю в «особливих» випадках на місцях.

За свідченнями перекладача німецької кримінально-поліційної комісії з експертизи жертв радянського НКВС у Вінниці М. Селешка, певний період в'язням, які займалися безпосередніми розкопками місць масових поховань та упорядкуванням залишків трупів без будь-яких спецзасобів, голими руками, перед розкопками спочатку надавали для вживання алкоголь. Згодом таку практику припинили: «Начальники воліли,

Вінничани в роки Другої світової війни. Світлина. Перша половина 1940-х рр.

як говорилося, самі той алкоголь випити, і бували випадки, що вони п'яні лежали в холодку під деревами...».

Відповідно до розпорядження адміністрації райхскомісаріату «Україна» від 21 серпня 1942 р., горілку використовували як заохочення для залучення населення до боротьби з партизанським рухом на територіях генеральних округів «Житомир», «Київ», «Волинь-Поділля». Взагалі, алкоголь став невід'ємним атрибутом життя представників місцевої окупаційної адміністрації та німецької поліції. У містах для них були відкриті пивні та ресторани. У Вінниці, наприклад, особливу популярність серед німців мала пивна «Вінниця», у якій, як і в готелі, «концентрувалось усе німецьке життя».

У Вінниці німецька поліція майже щотижнево влаштовувала товариські вечірки, які перетворювалися на п'янки з вживаннями пива, горілки або коньяку. «Пригадується одна з таких вечірок. Усі (німецькі поліцейські. — *Авт.*) так були попились, що і в залі, де була вечірка, і по коридорах п'яні лежали без пам'яті», — згадує про один з епізодів німецького відпочинку М. Селешко.

Антисоціальні дії

Особи в стані алкогольного сп'яніння здійснювали значну кількість правопорушень. Про випадки хуліганства, бійок, пожеж на території Мозиря та Мозирського району, які стали наслідком вживання алкоголю, констатують у документах міського та районних управлінь.

Користуючись службовим становищем, представники допоміжної поліції міста, перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння, займалися грабунком, вимаганням, проводили незаконні обшуки та конфіскацію майна. Схожі вчинки місцевої поліції зафіксовано й в інших частинах генерального округу.

Німці в стані алкогольного сп'яніння здійснювали антисоціальні дії щодо місцевого населення, серед яких знущання, побиття, вбивства, гвалтування жінок. Німці здійснювали вказані злочини й тверезими, але в стані алкогольного сп'яніння вони набували особливо брутальних форм. У серпні 1943 р. група п'яних німецьких солдатів і офіцерів у м. Звягель (Новоград-Волинський) на Житомирщині пізно вночі здійснила спробу ввірватися до одного з будинків. Оскільки жителі відмовилися відчинити двері, німці його спалили. Разом із будинком заживо згоріли 11 його мешканців.

Німецькі поліцейські Вінниці, вживаючи алкоголь, напідпитку, застосовуючи знущання, проводили масові розстріли населення різних етнічних груп та політичних переконань, не зважаючи ні на їхній вік, ні на стать. Не виключено, що так проходили нацистські екзекуції місцевих жителів і в інших регіонах генерального округу «Житомир» та України загалом.

Настрої населення Житомирсько-Вінницького регіону, як і жителів інших загарбаних гітлерівцями українських земель, напряду визначалися людиноненависницькою злочинною політикою

окупантів. Упродовж другої половини 1941 — початку 1944 рр. загальні настрої місцевого населення регіону еволюціонували переважно від нейтрального або позитивного до відкрито негативного сприйняття німців (солдатів Вермахту, службовців військового та цивільного управлінь) як представників нової окупаційної державно-правової системи.

У період нацистської окупації на території генерального округу «Житомир» офіційна влада систематично видавала антиалкогольні накази, які спрямовували на заборону самогоніваріння через використання в його виробництві основних сільськогосподарських культур.

Незважаючи на це, виробництво самогону і його розповсюдження набрало значних масштабів у рамках функціонування «чорного ринку». А діяльність офіційних підприємств спиртової галузі Житомирського генерального округу спрямовували виключно на забезпечення німецьких потреб. Стан алкогольного сп'яніння був додатковим фактором агресії німецьких окупантів та колаборантів щодо місцевого населення.

Використані джерела

1. АУСБУ ЖО. П. ф. Спр. 29800.
2. Беркгоф К. Жнива розпачу: життя і смерть в Україні під нацистською владою. Київ, 2011.
3. Держархів Вінницької обл. Ф. Р-1312. Оп. 1. Спр. 4.
4. Держархів Гомельської обл. Ф. Р-1820. Оп. 1. Спр. 1.
5. Держархів Гомельської обл. Ф. Р-1846. Оп. 1. Спр. 14.
6. Держархів Гомельської обл. Ф. Р-2752. Оп. 1. Спр. 1.

7. Держархів Житомирської обл. Ф. 11-2668. Оп. 2. Спр. 72.
8. Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1151. Оп. 1. Спр. 2.
9. Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1175. Оп. 1. Спр. 1.
10. Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1426. Оп. 1. Спр. 2.
11. Держархів Житомирської обл. Ф. Р-2636. Оп. 1. Спр. 65.
12. Кучер В. До питання про політичну кризу нацистського окупаційного режиму в Україні у роки війни. *Сторінки воєнної історії України: зб. наук, статей*. Вип. 12. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. С. 135—150.
13. Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні. Київ: Зовнішторгвидав; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010.
14. Пігідо-Правобережний Ф. «Велика вітчизняна війна»: спогади та роздуми очевидця. Київ: Смолоскип, 2002.
15. Самчук У. На білому коні: спомини і враження. Вінніпег, 1972.
16. Селешко М. Вінниця: спомини перекладача комісії дослідів злочинів НКВД в 1937—1938. Нью-Йорк; Торонто; Лондон; Сідней, 1991.
17. Україна в Другій світовій війні у документах: збірник німецьких архівних матеріалів: в 4-х т. Т. 2: 1941—1942. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1998.
18. ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 130.
19. ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 2. Спр. 104.
20. ЦДАВО України. Ф. 4328. Оп. 1. Спр. 2.
21. ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 182.
22. ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 36.
23. ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 6.
24. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 32.
25. ЦДАГО України. Ф. 57. Оп. 4. Спр. 106.

Сергій СТЕЛЬНИКОВИЧ, доктор історичних наук, доцент,
Житомирський державний університет імені Івана Франка

Вінниця в роки Другої світової війни. Світлина. Перша половина 1940-х рр.